

REPUBLIC OF GHANA

DANGME

SIKA HE BLO NYA TOMI KƐ HA MA A NI TSUMI 2022

2022 SIKA HE BLO NYA TOMI KƐ HA MA A NI
TSUMI HE WOMI WAYO KƐ HA MA BI A
KANEMI KƐ SISI NUMI

“Oti: Ma no yami ke gu he mi ga ke dche ni tsumi no: Sika si pimi ke ni tsumi blimi.”

Blɔ Nɔ Nɛ Ma Bi Maa Gu Kɛ Na Wa He Blɔ:

2022 Ma Sika He Blɔ Nya Tomi Womi Wayo Kɛ Ha Ma Bi A Kanemi Kɛ Sisi Numi Nge Iteneti ɔ Nɔ:

www.mofep.gov.gh

Ke O Nge Eko Hlae ɔ, Moo Ba Amlaalo Ni Tsumi He Ngua nɛ Hyɛɔ Ma a Sika Blɔ Nya Tomi ɔmɛ a Nɔ ɔ:

Public Relations Office

New Building

Ground Floor

Room 001 or 003

P. O. Box MB 40

Accra – Ghana

Email: info@mofep.gov.gh

TRANSLATED BY: The Bureau of Ghana Languages

MI NI

Daka ame a nya tomi:.....	3
Foni ome a nya tomi:.....	3
NYA BLIMI.....	5
NYA TSOOMI.....	7
SIKA HE BLO NYA TOMI NO YAMI NGE 2021 MI.....	8
2022 BOJETI O KE SIKA BLO NYA TOMI O.....	12
SIKA BLO NYA TOMI O HE MI TSAKEMI NGE KOVID- 19 HIO YAYA A SE.....	17
KPO MI KPO MI NI TSUMI NO YAMI KE E KPO JEMI.....	20
NYA MUOMI.....	34
MUNYUNGU POTEE KOMA A SISI TSOOMI (BOJETI MI MUNYUNGUHI).....	35

Daka ame a nya tomi:

Daka 1: Kpo Ngua ame a 1D1F Ni Tsumi Mi Gbami ome ji ne o ne.....	22
Daka 2: KOVID-19 Hio o Hapohapo He Akotaabu.....	32

Foni ome a nya tomi:

Foni 1: Nya Muomi ke ha To No Yami Jone ke ya si Lemo 2021.....	9
Foni 2: Sika He Ni Tsumi No Yami No Domi ke je Jone ke ya si Lemo 2021.....	10
Foni 3: Ma a Hio ne fo o si (nge Ghana sika yooyi mi).....	11
Foni 4: He ke No fomi Tohi ha 2022 a No Domi (Nge Ghana sisi yooyi mi).....	13
Foni 5: Sika He Ni Tsumi Nihi ke a He Blo Nya Tomi ke ha 2022 (Nge sisi yooyi mi).....	13

“Bliikisi we ɔme ku pue si, woɔ lɛɛ wa maa ngo tɛ ne a ko ke maa ma ekohu. A poo sikamore tsohi ngo pueɔ si; se woɔ lɛɛ waa ke seda tso kpakpahi ma tsake me.”

(YESAYA 9:10)

”

NYA BLIMI

KOVID-19 hio yaya a ngo nyagba ke ba ha je ke we tsuo a sika blo nya tomi ne Ghana hu piee he. Nyagba ke haomi slooto ne hio ne o ke ba ha Ghana bi ke gu gbeno, si hihii mi nyagba ke ni tsumihi a puemi mi o, ngo haomi agbo ke ba fo Amlaalo o no. I nge gugue sie ke de ke blohi a no ne wa gu ke tua hio yaya ne o ji he mi wami ke si fimi no ko ne maje mahi tsuo a bua jo he. Amlaalo o ngo mlaahi ke emu yemi blo nya tomi ke fo si ne e wa ke hue aloo wo ni tsumihi a no ne e dla wa si himi ome ke to kla no ekohu.

Ke tsa no o, nge nyagbahi ke ni ekpahi ne a te si ke wo hio ne o mi o, Amlaalo o ne Nana Addo Dankwa Akufo Addo daa si nge nya a, hia nane oya ne e po sika ne e hiemi su woyi lafa (100) ke ha KOVID-19 hio o no gbomi ke nihi a he mi plami blo no tomi o ne a wo le bie ke GhanaJU&O O HE “Binye Kpakpa” blo no tomi o (the Ghana CARES, “Obaatan Pa” programme). Blo no tomi ne o ngo yemi ke buami ke ba nouu ne e ba je ma bi ke je kifofiko mi ne e ngo ma a ke da e nane nya ekohu.

Wa he sa hemi ke yemi ne nye na nge Amlaalo o mi ke yemi ke buami ne nye ha nge mode ne e nge boe ne a ke fie hio ne o. Nge be ne o mi o, wa si fimi ne wa na he no kami ke ha ma no yami o, se ka agbo ko mi. Kaa bo ne Yesaya de o, “Bliikisi we ome ku pue si; wo le wa maa ngo te ne a ko ke maa ma ekohu. A poo sikamore tsohi ngo pueo si; se wo le waa ke seda tso kpakpahi ma tsake me.” Amlaalo o fia pee si kaa e maa ye e si womi ome a no, ma tsa no ne e tsu e yi mi ke blo nya tomi ome a nya ni kone e nye ne e ngo wo ke da kla no ne e bleke ma bi a si hihii mi ekohu.

Yi mi tomi oti kake ne nge yi mi tomihii ne a ke wo 2022 bojeti o mi o ke ya su jeha ete ne maa ba nge wa he mi mi o ji Amlaalo o maa pee ma a he mi tsakemi nihi ne ma a ne e pee dehe ni tsumi blimi ma ne ma nye ma hue aloo wo ma a sika blo nya tomi no ke ma si. Ene o ma wa ke bli ni tsumi ke ha nihe ke yihe. Amlaalo o ma ple he ke kpee mlaahi ke blo no tomi nihi ne maa ngo yemi ke buami ke ha nihe ke yihe ne a nye ne a di a adebo nike nile ke juemi ne maa ngo sika no yami ne e bli ni tsumi nami blo ke ha no fee no.

Bo ne pee ha ne wa nye hue gejemi, si fimi ke dehe ni tsumi mumi no nge nihe ke yihe a mi nge 2022 jeha a mi o, Amlaalo o ma tle MooJesisi (YouStart) blo nya tomi o si ne nihe ke yihe a na hale aloo ni tsumi sika kpo ne a ke pee a ni tsumihi aloo a ke bli no ne nge ome a mi.

Nge 2022 bojeti o mi o, wa to blohi a nya ne ma wa ke je nyagbahi ne nge ma sika he blo nya tomi o mi o, kone e wo mi he wami nge KOVID-19 hio yaya a se. Amlaalo o ngo e he ke fo si ha blo nya tomihii ne a mi bli ne a maa ye bua ke ha he mi ga ne ma wa ni tsumihi a no yami ke ha nihe ke yihe. Be mi ne wa nge Ma no yelo o he mi mami no ne ji Ghana Ne Hiaa We Yemi ke Buami o se jae aloo se die o, i nge hlae ne ma ke fo Ghana bi tsuo a he mi titli o niye ke yihe ne a nu fo ke wo bo nya tsami nge dehe ni tsumi blimi blo no tomi o mi. I nge nye yi woe ne nye za ne nyee ngo nye he ke wo blo nya tomihii ne a ke ma hue ma a no ke pee dehe ni tsumi ma a mi.

I su nye yi ne ne i wo wo tsuo eka ne wa ke to wa Ghana ma a si ke ba da bo ne wo tsuo wa nge hlae o.

“Oti: Ma no yami ke gu he mi ga ke dehe ni tsumi no: Sika si pimi ke ni tsumi blimi. ”

Nyingmo ne gbaa wo tsuo!!!

Ken Ofori-Atta

Ma Somlo Nokotoma Ne
Hycɔ Ma a Sika Blo Nya Tomi No ɔ.

NYA TSOCMI

1. 2022 ma bi a bojeti o aloo ma a sika he blo nya tomi o do no ne Amlaalo o pee nge 2021 o no ne e ke tsoc tohi abo ne e ma he kone e ke tsu e yi mi tomi ome a nya ni nge 2022 jeha a mi.
2. Ke ha yemi ke buami ne ma hue aloo ma wo ma a no yami he modebo yi mi tomi o no o, 2022 bojeti o ngo he fo ma a lomi no ke gu pie ne maa da si pimi ke wo he mi ga ke nine nge nya ni tsumi no ne ma bua sika nya ke ha ni tsumi blimi.

SIKA HE BLO NYA TOMI NO YAMI NGE 2021 MI

Ma a sika he blo nya tomi no yami

3. Nihi a nya buami ke ha bo ne ma a sika he blo nya tomi ya no ha nge 2021 mi o ji ne ome ne:
  - Ke ha kulaa nya buami tutuutu o, ma a sika blo nya tomi no yami o gbedee we ne e ba si pe lafa mi gbami 3.5 nge jeha 2021 e kekke mi gbami o mi kaa bo ne e ya no lafa mi gbami 0.7 nge jame a be o nouu mi nge 2020 jeha a mi o;
  - Ma a sika he blo nya tomi ne zu mi nu he nihi piee we he ya no ke su lafa mi gbami 4.8 nge jeha 2021 kekke mi gbami o mi ke waa ke to lafa mi gbami 1.1 he nge jame a be o nouu mi nge 2020 jeha a mi;
  - Ma mi he wami ne haa nihi a he jua wa a, ha ne nihi a he jua kuo ke ya ta lafa mi gbami 10.6 nge Lemo hlami o nyagbe o ke waa ke to lafa mi gbami 10.4 ne ya no jame a be o mi nouu nge 2020 jeha a mi;
  - Ke ha kulaa nya buami tutuutu o, bojeti o mi si gbeemi aloo e mi hio o (sika) ya da lafa mi gbami 7.7 ke wa ngo ke da ma a tsuo a weto ni ne a na a no o, e ya hiowe pe lafa mi gbami 7.4 ne a ngo he ke fo no o;
  - Sika papexhi a womi o ya da lafa mi gbami 2.0 ke o ke to si gbeemi no ne ji lafa mi gbami 1.7 ne a ngo he ke fo no o no he;
  - Hio ne ma a ye o ya da lafa mi gbami 77.7 nge Lemo hlami o nyagbe nge 2021 ke o ke to lafa mi gbami 76.1 no o he kaa bo ne e ya no nge Maja hlami o nyagbe nge 2020 mi o;
  - Ma a sika ne a to si nge ma se nge Maya hlami o nyagbe o ya su US sika a ne ji dola a yooyi 11.44. Ene o ma nye maa se nihi nge hlami 5.2 mi ke waa ke to US sika a ne ji dola a yooyi 8.62 ne ko nye se nihi hlami 4.1 nge Maja hlami nyagbe nge 2020 jeha a mi o;
  - Sika he jua ne a ke tsakeo sika ekpa ame ba da si ke ha sika ekpahi a tsakemi nge jeha 2021 mi. Tutuutu o, Ghana sidi o he wami ba si maa pee kaa lafa mi gbami 1.7 ke waa ke to US dola a he nge Lemo 2021 nyagbe o, be mi ne sidi o nouu no gbo maa pee kaa lafa mi gbami 2.9 nge jame a be o mi nouu nge jeha 2020 o mi.

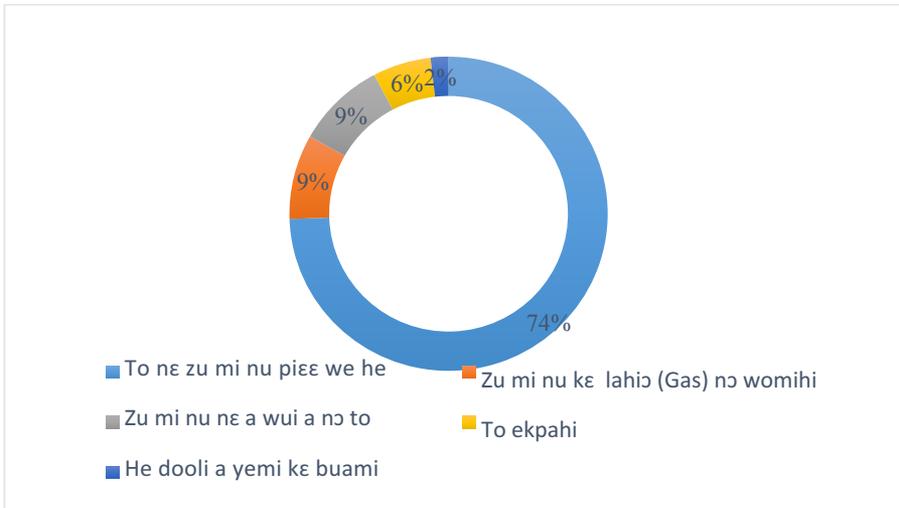

TOHI A NO YAMI KE A SI BAMI NGE 2021 MI

Tohi A No Yami

- Tohi ke yemi ke buami sikahi ne wa na ke je Jone ke ya si Lemo 2021 yibo ya su Ghana sika a sidi yooyi 46.85 (10.7 GDP), ke waa ke to bl nya tomih a mi tsakemi yi mi tomi o ne ji Ghana sika a sidi yooyi 51.31 ne ji lafa mi gbami (11.7 GDP) o he. To ome tsuo a nya buami ne nine su no o ne ji nihi ne zu mi nu piee we he ji lafa mi gbami (74), nihi ne pi zu mi nu ne to ko be no ji lafa mi gbami (9), Nu ke Lahio no womih ji lafa mi gbami (9), to ekpahi ji lafa mi gbami (6) ke sika mi yemi ke buami ekpa kome ji lafa mi gbami (2) kaa bo ne e nge foni 1 mi o.
- Ke a ngo no gbomi ne ya no nge tohi ke sika nikehi ne ba nge 2021 nihi ome a bl fa mi o ke to yi mi tomi ni ome a he o, wa naa kaa no gbomi ome ba ke gu ni ne ome a no: ni tsumi hehi ne a wui a tohi, dehe ni tsuli ne wui tohi, zu mi jueni he ni tsuli ne a wui to, ma a mi nihi ne a wui a no to ke Kpa No Ni Seemi tohi ne a wui.

Foni 1: Nya Muomi ke ha To No Yami ke je Jone ke ya si Lemo 2021

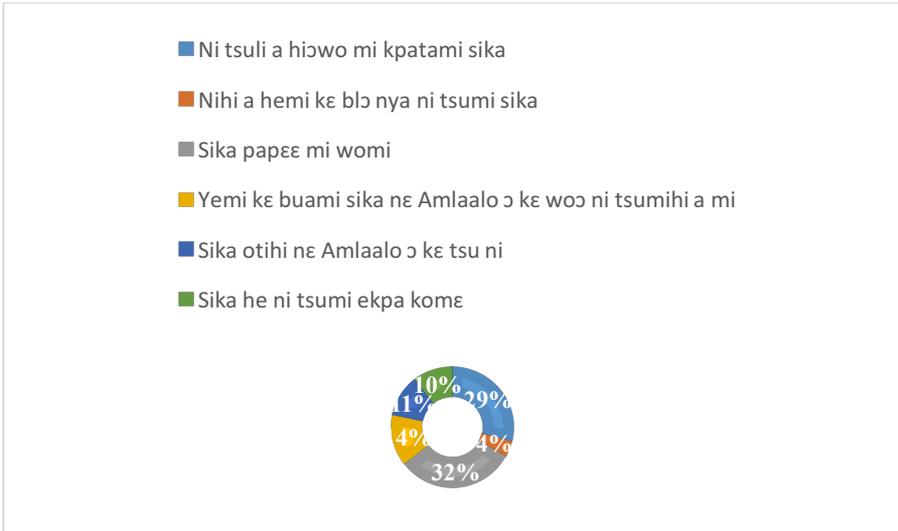

Sika He Ni Tsumi No Yami

- Amlaalo o sika he ni tsumi kulaa ne a bua nya a (hio ne pie womi) nge Lemo 2021 hlami o nyagbe o yibo ya ta Ghana sika a yooyi 80.71 ne tsoko lafa mi gbami (18.4 GDP) ke waa ke to yi mi tomi mi tsakemi ne ji Ghana sika a yooyi 83.89 ne daa si ke ha (19.1 GDP) o he. Ni tsuli a hiowo mi kpatami sika ke sika papee mi womi ji sika he ni tsumi bl no tomi o mi no enyo ne kle pe kulaa.

Foni 2: Sika He Ni Tsumi No Yami No Domi Ke Je Jone Ke Ya Si Lemo 2021

Bojɛti Mi Soɔmi Ke Hiɔ Womi Bl No Tomi

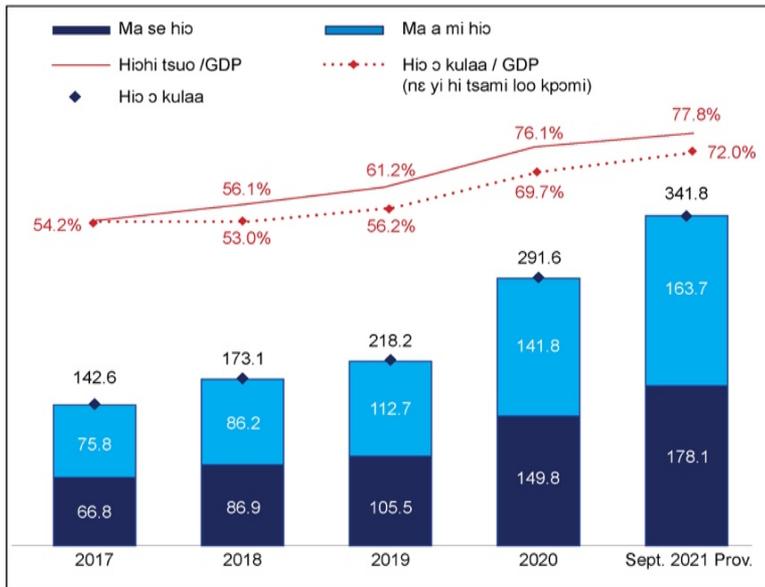
7. Amlaalo o sika he ni tsumi bl no tomi o ngo hiɔ ne ji Ghana sika a yooɔyi 33.86 ne daa si ke ha lafa mi gbami (7.7 GDP) ke ba, ke waa ke to yi mi tomi nihi tsakemi ne ji Ghana sika a yooɔyi 32.58 ne daa si ke ha lafa mi gbami (7.4 GDP) o he. A da ma a ke ma se yemi ke buami nihi a no ke wo hiɔ ne o. Ma a hiɔ womi bl nya tomi kulaa ya da Ghana sika yooɔyi 20.39, be mi ne maje hiwo yemi ke buami o ba pee Ghana sika yooɔyi 13.47 ne daa si ke ha lafa mi gbami 60.2 ke lafa mi gbami 39.8 kaa bo ne a to a nya a.

Hiɔ ne Ma a Ye He Mɔde Bomi ke ha 2021

8. Hiɔ ne ma a ye maje mahi ya su Ghana sika yooɔyi 341.76 ne peeɔ Amelika dɔla yooɔyi 58.348 bene Lemo hlami o ke baa nyagbe nge jeha 2021 o mi. Ene o daa si ke ha lafa mi gbami 77.8 GDP. Hiɔhi kulaa ne ma a ye o ji maje hiɔhi ne ji Ghana sika yooɔyi 163.65 ne ya peeɔ Amelika dɔla yooɔyi 27.88 ke ma a nitse e mi hiɔhi ne ji Ghana sika a yooɔyi 178.11 ne lo o hu ya peeɔ Amelika dɔla yooɔyi 30.35 ne daa si ke ha lafa mi gbami 47.9 ke lafa mi gbami 52.1 ke a bua me tsuo nya kaa bo ne a to a nya a.

Foni 3: Ma a Hio ne fɔ si (nge Ghana sika yɔyɔ mi)

Nahe: Amlaalo ni tsumi he ngua a ne hyɛ ma a sika blɔ nya tomi no ɔ.

2022 BOJETI ɔ KE SIKA BLɔ NYA TOMI ɔ

Ma a sika blɔ nya tomi he mi mami no ke ha 2022

9. Ma a sika blɔ nya tomi he mi mami no ke ha 2022:

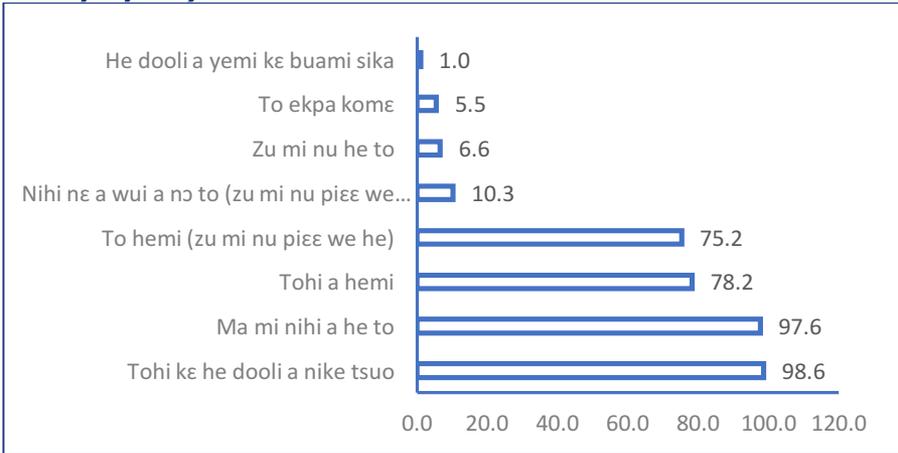
- Tutuutu ɔ, ni tsumi ke nihi a no yami he jua ne su lafa mi gbami 5.8;
- Tutuutu ɔ, ni tsumi ke nihi a he jua ne zu mi nu pie we he e kuɔ ke ya lafa mi gbami 5.9;
- Ke ya si Maja nyagbe ɔ, nihi a he jua maa kuɔ ke ya si lafa mi gbami 8 ;
- Sika hiɔ yemi ɔ ne ya da lafa mi gbami 7.4 ke e da ma a weto nihi tsuo a no (GDP);
- Sika ne a tsu he ni ne pie ji lafa mi gbami 0.1 ke e da ma a weto nihi tsuo a no (GDP); ke
- Ma a sika ne a to si nge maje ɔ, e nye ne e se nihi ne e be hlami 4 no aloo hlami 4 nya no ɔ no.

Nihi a Nami He Nya Buami ke ha 2022

10. Tohi ke he dooli a yemi ke buami tsuo ke ha 2022 ɔ, e ya da Ghana sika yɔɔyi 100.52 ne ji lafa mi gbami 20.0 ke e da ma a weto nihi tsuo a no ɔ (GDP). He ke no fɔmi nge kaa ma a mi tohi ke nihi ne gblaa sika ke ba a, e ya da sisi yɔɔyi 99.55. Nge tohi ke nihi tsuo ne gblaa ma a sika ke ba a, nihi ne zu mi nu pie we he a no to ɔme peɔ lafa mi gbami 77.5 ne nge sika mi ɔ, e ya peɔ Ghana sisi ayɔ 77.136. Blɔ hyemi ji kaa, nihi ne gblaa sika ke ba haa ma a, a nya buami ɔ ke ha 2022 ɔ ma ya da tohi a ngɔmi blɔ nya tomi ɔ mi bangemi ke a no yemi, tohi a hemi blɔ no tomi ɔ ke mlaa ame a mi tsakemi no.

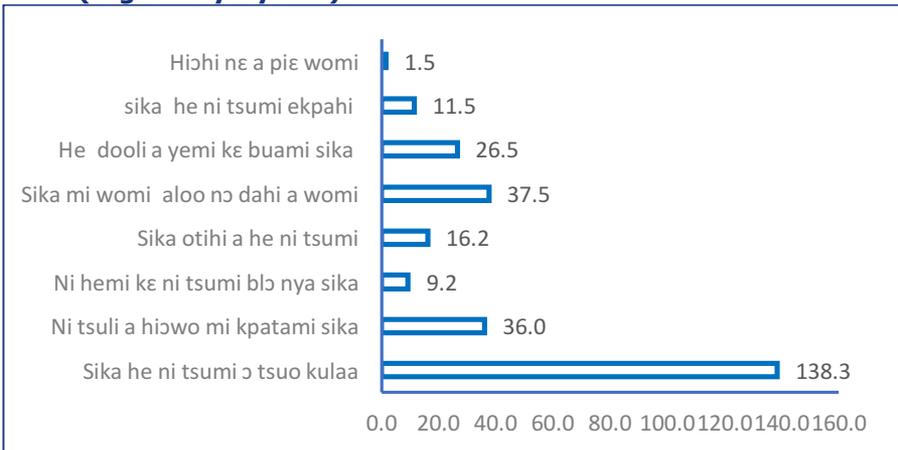
Foni 4: He ke No fomi Tohi ha 2022 a No Domi (Nge Ghana sisi yoyi mi)

Ni (Sika) Gbami Blb Nya Tomi ke ha 2022

11. Amlaalo o sika he ni tsumi kulaa ne a bua nya a, (ke piee hi o ne piee womi he) a hye blb kaa e ya su sisi yoyi 137.53 ne peeo lafa mi gbami 27.4 ke e da ma weto nihi tsuo a no o (GDP). Nihi ne maa ye bua sika he blb nya tomi no yami ne o ji sika otihi ne Amlaalo o ke tsu ni, sika hlami ke ha Amlaalo o e hiami nihi a peemi, ni tsuli a hiwo ke sika papae no dahi a womi.

Foni 5: Sika He Ni Tsumi Nihi ke a He Blb Nya Tomi ke ha 2022 (Nge sisi yoyi mi)

12. Ke wa da nihi ne a po fo si ke ha a peemi ɔme ne a ji tohi ke he dooli a nike blo hyemi ke sika he ni tsumi ke ha 2022 sika he ni tsumi blo nya tomi ɔ no ɔ, e maa ngo hio ne ji sidi ɔɔɔɔ 37.01, ne ji lafa mi gbami 7.4 ke e da ma weto nihi tsuo (GDP) a no ɔ.
13. Kulaa a, maje hiohi a womi ɔ ma ya da sidi ɔɔɔɔ 9.1 ne ji lafa mi gbami 1.8 ke e da ma a weto nihi tsuo (GDP) a no ɔ. Ma a sika yemi ke buami ne a ke maa wo bojeti ɔ mi ɔ ma ya da sidi ɔɔɔɔ 27.9 ne ji lafa mi gbami 5.6 ke e da ma a weto nihi tsuo (GDP) a no ɔ.

SIKA BLO NYA TOMI KE HA 2022 BOJETI O

Sika Gblami Blo No Tomihi

14. Amlaalo o maa ngo blo no tomi nihi ne ma tsake klama ke nihi a bɔmi aloo a peemi blo nya tomi o nge ma a ke maje aloo mase jua ame a no. Nge ene o peemi mi o, e maa hiaa wawee kaa wa maa pee tsakemi ne ome:
- Bo ne pee ne se nami ne ba ne a bli klama ke nihi a peemi mi o, Amlaalo o maa tsie ke ya se bɔɔ vati (VAT) to no gbɔmi blo nya tomi o ne a ke fo Aflika bohi ke tade bohi a peemi ne a ke fo si nge 2019 mi o ke ya ta jeha enyo;
  - Ni tsumi ne o no yami nge jeha enyo ke fa se o, nihi a jua no jemi kami tso o ne a ke fo nihi ne a se o me a no ne e ngo he jɔmi bɔɔ ke ba a, a ma ple e he mi bo ne pee ne e tsu ni saminya ne a ke no yami ke tsakemi ne ba heno mami blo nya tomi o mi;
  - A ma gbɔ tohi ne a ke fo sika tsu ne a fo we he tsuahe tsowɔ me a no ke je lafa mi gbami 3 ke ba da lafa mi gbami 1.5;
  - Ke maa je Jone hlami o no nge 2022 jeha a mi o, Amlaalo o maa gu Ghana sika gblami aloo nya buami ni tsumi he o (Ghana Revenue Authority) no ne e nye ne ye ke bua MMDA ome kone a nye ne a gu blo kake ko no ke he aloo a ngo weto nihi ne a pee no to ome kone a nye bu a he akɔta saminya;
  - Amlaalo o maa hye ne e tsake tohi ne MDA ome he o me a mi ke je Jone 2022 kekle ligbi o no. A maa je blo ko ke fo si kone to ke hi o ne ome a no ne hi huemi aloo womi nge me nitseme a dehe kaa bo ne jeha a mi nihi a he jua kuomi aloo e si bami nge yae ha a;
  - A ma je aloo a ma kpa gbejegbe ke lkuhi a no to ome hemi noou ke mlaa womi kpe he o pi bojeti o no nine.
  - Wa maa je sisi bɔni tohi hemi nge klama no jua yemi nihi a no, ne ji “Electronic Transaction Levy” aloo “E-Levy”, kone e bli to hemi ya a mi ke su ni tsumihi ne a be Amlaalo o sisi tutuutu ome a no. Nihi ne to ehe ne o ma ko a he titlii ji sika manemi ke e jemi ke guu kɔɔ mi kpa a no, sika tohe ome a sika manemi, kɔɔ mi kpa no sika manemi ke e jemi ni tsumi hehi, no ne mane aloo yaa je sika a, maa wo to ne ji lafa mi gbami 1.75 nge a je juami blo no tomi ome a no. To ne ome a hemi o maa je sisi nge Lami kekle ligbi o no nge jeha 2022 mi. A be to ne o hee aloo ngoe ke fo sika ne e bi sisi lafa (GH¢100) no.

Sika He Ni Tsumi Blɔ No Tomi

15. Bɔ ne pee ne wa nye ne waa nu nihi a nya saminya ke nu sika he ni tsumi blɔ nya tomi ɔ ke da si ɔ, wa je blɔ sbɔtohi fuu ke pue si ke ha sika he blɔ nya tomi ɔ he ni tsumi ne ɔ nge 2022 sika he blɔ nya tomi ɔ mi nge be kpiti mi:
- Amlaalo ɔ ma tsa no ne e maa po pie ke wo ni tsuli a hib womi blɔ no tomi ɔ he bɔ ne pee ha ne nihi ne a nge Amlaalo ni tsumi mi pe le a biehi ne hi Amlaalo hiwo womi ngua a mi;
  - Amlaalo ni tsuli a mi hlami ɔ maa ya no nge 2022 jeha ne ɔ mi kone a ke hye kaa Amlaalo ni tsumi he ɔme ngo ni tsuli ne maa hia ame ke nihi ne sa me ngomi ɔme pe;
  - Ni tsumi ehehi ne a wo ta nge 2022 bɔjeti ɔ ke no neme ne a ke wo MDA, MMDA ke SOE ni tsumi he/ kuu ɔme tsuo a ni tsumi blɔ no tomi ɔme a mi ɔ, blɔ sbɔtohi a no ne a guɔ ke naa sika ame ɔ, a bɔ mɔde ne a ye blɔ nya tomihɔ ne a ke fɔ si nge mlaa aloo L.I. 2411 mi ɔme a no saminya nge a blɔ nya sbɔto ɔme a tsumi mi.
16. Sika he ni tsumi kpakami aloo kudɔmi blɔ no tomi ɔme a mi miami aloo a hyemi kone blɔ no tomi ɔme ne a ko gbede ke je sika he ni tsumi blɔ ne a je ke fɔ si ɔ no:
- Blɔ ngmemi maa ba ke ha nihi pe ne MDA ɔme ngo ke wo a no hemi blɔ no tomi ɔ ne a ke wo aloo a ke fɔ PPA kɔɔhiɔ mi kpa no ni hemi blɔ no tomi (PPA website) ɔ mi;
  - Blɔ bimi aloo blɔ bami womihɔ tsuo ke ha nihi a hemi nge jeha a mi ɔ, e ya da a bɔjeti ne a pee ke ha a nihi a hemi ke a he blɔ nya tomi ɔ ke ha jeha a no. Nge ene ɔ se ɔ, a pee aloo a kudɔ blɔ bimi blɔ ɔme ne a ya da a sika ne a nge ke sikahi a blɔ ne a nge hye tutuutu ɔme a no;
  - Ni tsumi nya dalɔ aloo e nɔkɔtɔma ko ne ko ngo e nine ke wo MOU aloo gbi kplemi ko ne maa fi Amlaalo ɔ nine nge sika blɔ fami sisi be mi ne e bi we blɔ ke je Amlaalo ma sɔmɔkɔ nɔkɔtɔma ne hyeɔ ma a sika he blɔ nya tomihɔ a no ɔ de.

SIKA BLO NYA TOMI Ɔ HE MI TSAKEMI NGE KƆVID- 19 HIO YAYA A SE

GhanaJUEƆ O HE “Binye Kpakpa” Blo no tomi Ɔ.

17. Bo ne pee ne wa yi mi tomi ke ha Ghana tsakemi ne wa hye we yemi ke buami ko de Ɔ ne e ye emu Ɔ (Ghana Beyond Aid) ke jehane Ɔ se hu nge KƆVID -19 hio yaya a se Ɔ, Amlaalo Ɔ je sisi po sika ne ji sisi yɔkyi lafa fo si kone a ke wo ni tsumihi a mi ke hue a no aloo ke tle me si ekohu, (GhanaJUEƆ O HE “Binye Kpakpa” blo nya tomi Ɔ). A pee ene Ɔ kone e nye ne e hue aloo e wo ma a e ni tsumihi a no ne e bli ni tsumi slɔtohi a mi titli Ɔ, ni tsumihi ne a be Amlaalo Ɔ sisi ɔme a no.
18. Nihi ne nyee se ne ɔme ji no yami otihi ne ba nge 2021 mi ke blɔhi a no ne a to ke ha 2022.

Mwɔnɔmwɔne Ɔ Aloo Tsakemi Ehehi ke ha Akua Peemi ke Niye ni Sɛmi Nya Tsumi.

19. Ke ha akua peemi blo no tomi Ɔ emu yemi Ɔ, a bua nimli kakaaka 579,662 nya ne a ngma a bie ke gu kɔkɔ mi klama blo no tomi ko no. Nge nimli hiehie ne ɔme a kpɛti Ɔ 547,126 ji akuafɔhi, 32,536 ji nihi ne a ngo a he ke wo akuafɔ ni tsumi Ɔ mi nge blo slɔtohi a no. A to blo nya ne Ɔ nge Kole hlami Ɔ mi nge jeha 2021 mi kone e ha ne he ne e hi akuafɔ ni tsuli slɔto ne ɔme a se ne e ke no yami , anɔkualɛ yemi aloo pɛpɛpɛ peemi ne ba akuafɔ ni tsumi Ɔ mi.
20. Amlaalo Ɔ ke lohwe lɛli titli Ɔ kungwo lɛli, omɔ, soya aloo anyingmaloku, tomatosi aloo amoo ngmɔ peeli ke nihi slɔto ne a tsuɔ ni ke Ɔ ni ne ɔme a he Ɔ, na ni sɛmi kone a ke tsɔɔ me nya ne a nu nyagbahi ne nge a ni tsumi Ɔ he ɔme a sisi. A pee ene Ɔ ke tsɔɔ no he je ne a ngo blo nya tomi ko ke fo si ke gbɔ sika papɛ he kpa ne baa nge a ni tsumi Ɔ mi Ɔ ɔme a no. Sika papɛ he kpa no gbɔmi blo no tomi ne Ɔ maa ba he kpa a si ke ba da lafa mi gbami 50 kone a na sika bo ne sa ke he ni tsumi ni ɔme ne a ke bli a ni tsumi sika ame a mi.
21. Bo ne pee ha ne wa nye nu Akua peemi ehe blo no tomi ne Ɔ ke ma si Ɔ, wa maa di blo nya tomi ne ɔme a se nge jeha 2022 mi:
  - A maa ma Akua peemi sika tohe ke ha zugbahi a no hyemi. E ma bli aloo e maa ngme blo ne nihi a nine ne su humi zugbahi a no ke ha ngmɔhi ne a yi bli peemi;
  - Nihewi ke yihewi a he blimi ke fo blɔnyahi ne nge Akua peemi mi ke gu kɔkɔ mi ni sɛmi aloo sosia midia kpa ame a no; ke
  - Sua pomi ke kpa Akua peemi ni slɔto ɔme a he bo ke tsɔɔ bo ne Akua peemi ke je mi tsakemi nyee ha kone a fia no gɔgo ha nihe ke yihe.

Si Kpami ke Si Slami, He Mi Ga Ni Peepee ke Kusumi Bl Nya Totoe No Huemi aloo No Womi.

22. Bo ne pee ha ne wa nye hue sikpa jemi aloo si slami, he mi ga ni tsumi ke kusumi bl nya tomi ni tsumi he o ne nge GhanaJUCO O HE (GhanaCARES) sisi o no o, Amlaalo o gbe kpa no ni tsumi bl no tomi kakaaka lafa ete (300) nya ne e ke ba wo ma mi slaami bl nya ne a bli o sisi kone e nye ne e kudo si slali ome nge a si slami hiami nihi ome a he kone e bli mi ke ha e gbugbuugbu peemi ke e no yami.
23. Nge jeha 2022 mi o, Amlaalo o maa ma yemi ke buami hehi kaa no yami tsuapohi, la sumi klamahi a tohe, ni kokoe a tohe. A ma dla blchi ne a tsa me ne a gbla kane he wami, nyu ke ni seemi nihi ke ya si slami he ome.

Klama Ke Nih A Bomi ke A Ma Se Manemi Mi Blimi

24. Bo ne pee ha ne Amlaalo o yi mi tomi oti nyongma (10) kome ne e po fo si o ne e ke hue ma a klama nihi a bomi no yami no o ne ba mi o, a ngo he hiami titlii ko ke fo nihi ne a mi jo we tso o a no kone e ku nihi a semi o nya. Ene o ma kanya wo ke bli wa ni tsowitsowu a bomi o mi he wami ne a fu kone e ke ni tsumi ne ba. Nge 2021 jeha a mi o, Amlaalo o je sisi bomi tsopa tsowu a peemi hehi blimi nge Noguchi kone e pee se kpo ke ha tsopahi a peemi he ome. Bl nya tomi titlii aloo oti ne ome ma bomi ni tsumi nge 2022 jeha a mi:
- Ni tsumi bl no tomi ome a mi miami ke ha a he mi tsakemi (Ene o piee juemi klama bl nya tomi ome a he) nge he ne a ngmaa ni tsumihi ke ma a no fee no ke woc ma a womi ngua a mi nge o;
  - Amlaalo o maa je bl nya tomi kome a sisi ne a ma nihi a bomi he aloo a peemi he nge kpo ngua ame a no kone a ke tsa Yunivesiti ome ne tsoo he mi ga ni tsumi ome; ne
  - A ke bli ma a mi tsopa peemi bl no tomi ome a mi kone e ye ke bua tsopa gbugbuugbu a peemi nihi ome a nami.

Bl ne nge juemi klama he ni lemi mi o ke e mi tsakpa ke eka womi

25. Amlaalo o nane hiami nge juemi klama mi nile he o nge no yae bo ne sa. Ke ha ene o emu yemi o, Amlaalo o pee he si jemi kaadihi he no kake ke ha ma bi ne a hiehie su ay 15 ne a nu wehi ay 7.5 ke wo hihe tsoomi kochi mi kpa a no.
26. Nane ne Amlaalo o hia kaa e maa ngo ma a sika he ni tsumi bl nya tomi o ke fo kochi mi juemi klama kpa a no o, ngme bl ne Ghana Sika Tohe Ngua a ngo kochi mi kpa no sika bl no tomi o ke bomi ni tsumi. Wa bli bl ko ne ji 'Ghana.gov' magbe o no ke piee ekome a he ne e wo ni tsumihi a bl no tomi o mi eka.

Wami He Pie Pomi Ke Hio Tsami He Gbugbuugbu Si Mami

27. Amlaalo ɔ hia nane bɔni Ghana hapohapo tsopahi a peemi he mami. A je mlaa ne maa ngme bl ke ha hapohapo tsopa peemi ɔ sisi ne a je sisi hu bɔni ma a hapohapo tsɔsemi he sukuu hu mami. Ke pie ma bi a he wami kpakpa nami bl no tomi ɔ he ɔ, Amlaalo ɔ maa da e yi mi tomi ne ji ajenda 111 bl no tomi ɔ no ke ma tsami hehi ne a maa bɔ sika he mɔde bɔ ne pee ha ne ma bi a nine ne su tsami bl nya tomi gbugbuugbu no ke ha no fee no ke bene e ke suɔ jeha 2030 ɔ.

Yihe ke Nihe a Ni Tsumi Nami Nyagba He Ga Womi

28. Bɔ ne pee ha ne wa ke hla tsaba ke ha nihewi ke yihewi a ni tsumi nami mi nyagba a, Amlaalo ɔ gu bl pɔtɛ kome kaa NEIP, NABCO, Ma a Hue Tsohi a Si Tlemi ke NBSSI (ne aml no ɔ e ba pee GEA) ɔ a no, ne a ba pee ni tsumi nami hehi ha nihe ke yihe ke SME ɔme.
29. Ke gu kpe titlii ko ne Amlaalo ɔ ke nihi aloo kuuhi ne a he hia, nihe ke yihe a nya buami kuu, kuu ekpa kome ke ni kasemi he kome pee ɔ mi ɔ, Amlaalo ɔ maa je bl nya tomi ne ji “MooJESISI” aloo “YouSTART” ɔ sisi ke ma bɔni ni tsumi nge 2022 jeha a mi. Bl no tomi ne ɔ ma bua sika sisi yɔyɔ kake nya ne a ke bli ni tsumi kaa ayo kake nge jeha ete mi. Enɛ ɔ maa ya no nge “GhanaJUƆƆ O HE” (GhanaCARES) bl nya tomi ɔ sisi. “ MooJESISI” bl nya tomi ne ɔ maa ye ke bua nihe ke yihe ne a suɔ dehe aloo denya ni tsumi ɔ ne a na jua yemi sika kpɔ, tsɔsemi, gawo ke nane fiaami bl no tomi ne e wa me ke bli a ni tsumihi.

Je Mi Tsakemi Ni Tsutsui ke Nane Hiami ne maa Gbla Oslaba Hewa ne E He Jua Ba Si nge Ma Sika Bl Nya Tomi ɔ Mi

30. Bl no tomi ne ɔ ma ha ma a sika bl no tomi ɔ maa te si ekohu nge KOVID - 19 hio yaya a se ɔ ne e ma bli bl ke ha nihi a he mi tsakemi. Ke gu enɛ ɔ peemi mi ɔ, Amlaalo ɔ to bl nya ke pue si ke ha je mi tsakemi ni kome ne a maa ba a, a he mi tsakemi kone a ke hla sika ke wo hio kome ne e bli ni tsumi bl ɔme ke gbo ohia no.
31. Ghana nge bl sbɔto titlii kome a no gue ne e ke dla hue tsohi ne a gbe ɔme ke ba da a nane no ekohu. Nge enɛ ɔ mi ɔ, Amlaalo ɔ nge bl sbɔtohi a no gue ke tle hue tsohi ne a gbo aloo a pue ɔme si ke ba da a blema gle ɔme a no ekohu. Bl nya tomi ne ɔ maa ngo hue tso ɔme a he pie pomi bl no tomi gbugbuugbu ke ba kone wa ke baa hue tso ɔ, e mi ni kpakpa ke e mi lohwe ɔme a yi.
32. Bɔ ne pee ha ne wa nye tsi hue tsohi a gbemi ni peepee ɔme a nya a, He mi nyamitse ne ji Ma no yel ɔ, nyee Ghana ma a tsuo a he mi ne a ke du tsohi ne a hiemi be ayo kpaago no nge Osabu hlami ɔ no nge 2021 jeha a mi. Bl ne ma no yel ɔ hia a ha a du tsohi ne a hiemi kulaa pe no ne a to yi mi kaa a ma du nge bl nya tomi ne ji Pee Ghana Ba Mumu (Green Ghana Project) ɔ sisi ɔ.

KPO MI KPO MI NI TSUMI NO YAMI KE E KPO JEMI

33. Ghana ma a no yami bl no tomi kpiti ne a to ke fo si ke je 2018 ke ya ta 2021 o nya ta, ne 2022 no o ne ji Ghana ma no yami kpiti ne ji 2022 ke ya si 2025 (Medium-Term National Development Policy Framework -MTNDPF) o maa je sisi kaa no tsami no. A fi bl nya tomi ehe ne o ke da ma no yami bl nya tomi gaga ne ji Ghana@100 o no. Nya No Tsami Ke Ma Sika Bl Nya Tomi ke Ma Bi A No Yami Bl Nya Tomi (2017 ke ya ta 2024), Ghana Ne Ko Di Yemi Ke Buami Se (Ghana beyond Aid) Bl No Tomi o, Ghana COVID-19 Mi Jemi Ke Yemi Ke Buami Bl Nya Tomi o ne ji GhanaJUEO O HE o maa ya no. Bl hyemi no kake nge bl nya tomi ne o mi ji kaa e nye ne e gbla UN Ajenda 2030 (UN agenda 2030) yi mi tomi o ke Aflika Kake Peemi 2063 yi mi tomi o (African Union Agenda 2063) ne ba mi.
34. Bl nya ne o tsoo Amlaalo o mdebo nge he potee kome nge ma a sika bl nya tomi o he nge 2021 jeha a mi. E tsa no ne e je bl nya tomi oti kome ne a maa ya no nge 2022 jeha a mi sisi hulb.

Nihi Ngomi Ke Wo Ni Tsumi Mi He Nane Hiami

35. Bo ne pee ha ne Amlaalo o ne e je ni tsumi ne be ma a mi o ke je bl mi o, e ngo bl nya tomi kome ke pue si kaa Ghana nihi a peemi he pie pomi no ne ji (Ghana Productive Safety Net Project -GPSNP) o ke fo si. Nge bl nya tomi ne o sisi o, Amlaalo o maa:
- i. to ni tsumihi a si ke ha nihi ne a hiemi maa su 33,952 ne a nge ohia nganangana sisi ne a nge MMDA 80 hu sisi ne a hiowo nya buami ya da sisi ayo 53.43 ; ke
  - ii. sika ne e yibo hiemi maa pee sisi ayo 5.82 ke ha nihi ne a hiemi su ayo 9,244 nge wehi a nya nge mahi maa pee 128 nge MMDA 41 a sisi nge Omleyi Kpo ngua ame a mi ne a ke je ni tsumi sisi aloo a ke bli a jua yemi ome a mi.
36. Bo ne pee ne Amlaalo o yi mi tomi kaa e ma kudb aloo kpaka nihe ke yihe ke wo ni tsumi kpakpahi a mi ne e gbo bl hia ke je aklowa aloo kope ome a mi ke ba ma ngua ame a mi o no ne a ke dla nihe ke yihe a si hihii mi ne e pee gbogbo ha me o, Amlaalo o bli ni tsumi maa pee kaa 130,000. Ni tsumi ne o ekome ji ni kome a he mi plemi aloo tsakemi, ngmo ni kome a dumi, asafo tsopa tsemi aloo sumi, zu mi zo ne ji fetilaiza womi, tso mi jemi, kokoo ngmchi a no nyu puemi.

Asafo kokoo ngmo no tsopa puemi.

37. Ghana ma a mi hue tso ome a si tlemi bl nya tomi o ne ji (The National Afforestation Programme -NAP) o bli bl ne a ngo nihi ne a yibo ya su 72,000. Yibo ne o be kekke yibo ne a po fo si ne ji 60,000 o ko. A pee ene o ke ha yemi ke buami ne a ke du tsohi nge he sloctohi. Bl nya tomi ne o gbla nihi ne a hiemi su 35,000 ke ba wo Nihe ke Yihe nge TSO DUMI BLD NYA TOMI o sisi. Ekohu o, e kpale ngo nihi ne a hiemi su 17,000 nge bl nya tomi ko ne a tse o ke: “Modified Taungya System (MTS)” o sisi ne ke piee he o, e ngo nihi ne a hiemi su 2,000 ke wo ngmedu bubuii peemi mi. Ni tsumi he ne be Amlaalo o sisi o hu ngo nihi ne a hiemi su 18,000.
38. Ni tsumi he ne ngoo nihe ke yihe ke woo ni tsumi mi ne ji “The Youth Employment Agency (YEA)” o, ngo nihi ne a hiemi su 82,869 nge a bl no tomi slocto ome a sisi. Ni tsumi hlami he ne ji “The Job Centre” ne gbla ni tsumi hlali ke haa ni tsumi hehi aloo ni tsumitsem o hu je bl fo si ne e ha nihi maa pee 1,185 na ni tsumi.
39. Nge nyagba sloctohi ne KCOVID-19 hi o yaya a ke ba a se o, no yami kome ba nge kpo kake ni tsumi kake ne ji 1D1F bl nya tomi o sisi. Ke je jeha 2017 se ke ba ta amlb ne o, kpo kake ni tsumi kake (1D1F) bl nya tomi o pee ni tsumi sloctohi ne a hiemi su 278. Ene o ya no nge he munomuno ke a no kuomi hu munomuno. Nge ene ome a kpeti o, ni tsumi hehi ne a yibo su 106 nge nane nya nge ni tsue amlb ne o. Nge ene ome a se o, a je ni tsumi kaa 148 hu sisi ne a nge a no tsae be mi ne ni tsumi 24 kome lee kpaloko a maa ho a sisi jemi ya. Ke ba ta amlb ne o, ni tsumi hehi ne a nge ni tsue o nye ngo nihi ne a hiemi su 156, 782 potoe nge ni tsumi mi ne nihi ekome lee a ngo me nge “ yaa ne o ba” bl no tomi o nya. Nge yibo ne ome a mi o, ni tsumi ni ne a bli nge 2021 jeha a mi ji 17,451.

Tomatosi Peemi He nge Domfete, Berekum Bonyoku bl nge 1D1F o sisi.

40. Nihe ke yihe a eka womi bl nya tomi ne baa nge 1D1F sisi o mi o, 278 ni tsumi bl no tomihi ne a pee ke fo si o, nihewi ke yihewi ne Amlaalo o wo me eka a pee me nitsemme a dehe kuu nya ni tsumihi 58. Amlaalo o ha me ni tsumi hale ne ji sisije sika ne a ke je a ni tsumi ome a sisi. Ni tsumi kuu o eko fee eko hee nimli maa pee kaa 40 aloo 48.
41. Bo ne a gba kpo ngua ame a mi ni tsumi 278 o nge 1D1F ni tsumi bl nya tomi o sisi o ji ne o ne:

Daka 1: Kpo Ngua ame a 1D1F Ni Tsumi Mi Gbami ome ji ne o ne.

Kpo Ngua	1D1F ni tsumi ome a yibo
Ahafo Kpo ngua a	5
Asite Kpo ngua a	54
Bono Beleku Kpo ngua a	10
Bono Kpo ngua a	19
Kpeti Kpo ngua a	19
Beleku Je Kpo ngua a	37
Ga Kpo ngua a	76
Omleyi Beleku Kpo ngua a	3
Omleyi Je Kpo ngua a	6
Oti Kpo ngua a	3
Savanna Kpo ngua a	4
Yiti Je Beleku Kpo ngua a	7
Yiti Je Bonyoku Kpo ngua a	6
Jo Kpo ngua a	13
Bonyoku Kpo ngua a	11
Bonyoku Omleyi Kpo ngua a	5

42. Ni tsumihi ne a wui to aloo a tohi a nya ba si ɔ, nye bli ni tsumihi ne a yibo su 30,189 titli ɔ, ni tsumi hehi ne ngɔɔ klama ke peɔɔ aloo ɔɔ nihi.

Akuapem Omleyi Tokota Peemi He ɔ

Sefwi Akontombra Omo Peemi He ɔ

43. Wa nge blɔ hyee kaa 1D1F ni tsumi ne ɔme a nya gbemi ɔ, ma bli ni tsumi 131,817 pɔtɛɛ ke tɔɔwitsɔwi kome nge kpo wawi 134 nge Ghana ma a tsuo mi. Nge 2022 mi ɔ, YEA ɔ maa ngɔ nihi ne a hiemi su 106,000.

Lɔlehi A Peemi

44. Nge lɔlehi a peemi blɔ nya tomi ɔ ne maa ya no nge Ghana a, Toyota Tsusho Lɔle peemi he ɔ bli lɔlehi a peemi he nge Osabu hlami ɔ no nge 2021 jeha a mi kome a pee Toyota ke Suzuki lɔlehi - Hilux Pickup ke Suzuki Swift lɔlehi nge Ghana. Volkswagen hu je sisi ɔni e lɔlehi peemi nge Ghana nge Maya hlami ɔ mi nge jeha 2020 ne a tsa no nge 2021 jeha a mi. Kantanka lɔle peemi he ɔ hu bli a lɔle peemi ni tsumi ɔ mi ke pee Ghana lɔlehi.
45. Lɔle peemi he eywie kome ne me hu a ba Ghana ehe ji Nissan, KIA, Hyundai ke Renault. Wa nge blɔ hyee kaa lɔle peemi he ehe ne ɔme hu maa je a lɔle ɔme a peemi sisi nge jeha 2022 mi.

Je Mi Tsakemi Ke Tso Dumi Nge Ghana

46. Nge Ma no yelɔ ɔ, yi mi tomi kaa Ghana ne ɔɔ kaa tso ke yi ba mumu ɔ, Ni Tsumi He ne Hyɛɔ Tsohi, Huhi ke Ngahi a no (Department of Parks and Gardens) ɔ ma tsohi ne a hiemi maa pee kaa 10,209 ke kpa Ghana ma a tsuo mi ne a ke kai Je ɔ Tsuo A Sihi He Gbijɔ Yemi Ligbi ɔ.
47. Nge ma a tsuo a hue tso womi blɔ nya tomi ɔ mi ɔ, a ma tso bubuihi nge zugba ne klemi su hekta 75,170 no ne e pieɛ ɔɔ ne e ko su hekta 80,000 ne a to yi mi kaa a maa pee ɔ no. A ma tsohi nge zugba ehe ne e klemi su hekta 14,057 no. Nge ene ɔ se ɔ, zugbahi ne a dla me ne a ma tsohi nge no ɔ klemi su hekta 10,495. Jehane se ɔ, humi zugba kpɔhi ne a pue loko a ma tso ɔme nge no ɔ, hu klemi su hekta 50,618. Ke pieɛ he ɔ, a ma tso bubui ne a hiemi su ayɔ 3.7. Tso ne a ma a ekome ji Ofram, Emire, Wawa, Kokrodua, Teak, Cedrela, Gmelina, Cassia, Eucalyptus ke Mahogany.

48. Ke gu zu mi jueni tsuami nya tsumi bl nya tomi ne Amlaalo o wo le bie ke: “GALAMSTOP” mi o, wa pa titlii kome kaa Pra nge Twifo Praso, Pra nge Daboase, Ankobra nge Bonsaso, Tano nge Elubo, Birim nge Osino ke Bunso tsuo boni temi.

49. Amlaalo o to blonya titlii ko ke fo si nge hehi ne a po fo si kaa a ko tsu ni nge ma kpo kome ne nge Jo, Tano, Offin ke Densu pa ame a he o, ne a to bl slotohi a nya ke ha ni potee kome a peemi. A to blonya kaa a tsose tso bubuii ome a no hyeli nge ma tsowi kpaago kome a mi, ne a ma tso bubuii maa pee kaa 16,937. A nge ene o pee bo ne pee ha ne a dla ke to kla no, hehi ne a nge pa ame a he o ne a ke kpa nimli a ni peepee kome ne pueo nyu ome.
50. Kuku aloo dwomi puemi he ngua ame a jemi ke leje ome dلامي nge hehi kaa Kpomi (nge Ga kpo ngua a no) o ke Oti (nge Asite kpo ngua a no) o ma tsa no kone e pee bl nya tomi kpakpa ke ha ma kpahi ne bole dwomi ke kuku puemi he ne ome.
51. Nge 2022 jeha a mi o, Ni Tsumi He ne Hyeo Tsohi, Huhi ke Ngahi a no o ne ji “Parks and Gardens Department” o maa bu tso 400,000 ne a maa jua e mi 100,000 ke kpa Ghana ma a tsuo no kone e tsoo ma bi tsohi a mami bl no tomi o ne wa ke ku aloo tsi je mi tsakemi ko ne maa ba a nya.

Nyu Ke Ha No Fee No

52. Bo ne pee ha ne Amlaalo o yi mi tomi ne ji : Nyu Ke Ha No Fee No (Water for All) bl nya tomi o ne e ye emu o, a ngo nyu kpakpa nami bl no tomi slotohi ke pue si ne a he ni tsumi su tsitsaa. Me ji:
- Yiti Beleku Kpo Ngua a Nyu He Ni Tsumi Bl No Tomi o He Nane Hiani 1 (Ene o maa ya no ke be nge Navrongo, Bolgatanga, Paga, Bongo ke ma tsowi ne bole me o.) – a pee ke ya su lafa mi gbami 98 ne a to e nya blimi he bl no nge Maja 2021 jeha a mi;
  - Tamale Nyu Nami Bl Nya Tomi o – a gbe VFM o nya ne bl ba ke ha ni tsumi o sisi jemi;
  - Damango Nyu Nami Bl Nya Tomi o – a gbe sua pomi, sisije ni tenimi o ke VFM ni tsumi o me a nya;
  - Wenchi Nyu Nami Bl Nya Tomi o – a gbe VFM o nya ne ni tsumi o je sisi;
  - Keta Nyu Nami Bl Nya Tomi o – a gbe VFM o nya ne ni tsumi o nge no yae; ke
  - Sekondi-Takoradi Nyu Nami Bl Nya Tomi o – a gbe VFM o nya ne a ngo nine wo ni tsumi he womi o sisi.

Novrongo Nyuto he o

Juemi Klama Nile

53. Ke ba ta Lemo nyagbe ligbi o no o, a ngo Ghana fomi bime ne a hiemi su 15,656,160 ke fo Ma Bi A he So Tomi Womi ne ji “National Identity Register (NIR)” o no. Nge yibo ne o mi o, Ghana fomi bime ne a yibo su 11,648,391 ne a ye ke je jeha nyongma ke enuo (15) ke ya a, a nine su Ghana fomi bi a he so tomi womi loo kaadi o no. Maje li ne me hu a yibo su 163,695 o, a gbla me ke wo mi ne a ha me Ghana maje he so tomi womi aloo kaadihi.

54. Ghana ma a SIM Kaadi (SIM Card) ɔ No Womi Peemi Bl no tomi ɔ ne wa nge bl hyee kaa e gbo SIM kaadi ke moba foni no ojo fiami, ju ke fo ni peepeehi a no ɔ je sisi nge Kɔle kekke hlami ɔ no ke ha kɔchɔ mi kpa no ni seemi ni tsumi he ɔme tsuo, ne wa nge hyee kaa ni tsumi ne ɔ maa ba nyagbe nge Maale hlami ɔ nyagbe ligbi 31 ɔ no nge 2022 jeha a mi.

Blɔhi

55. Ke ba ta Lemo hlami ɔ nyagbe nge 2021 jeha a mi ɔ, a dla bl nguahi ne a kami maa su 21,165km. Jehane ɔ se hu, a dla bl wawi ne me hu a kami su 6,265km ne a dla ma mi blɔhi ne me hu a kami su 2,937km hub.
56. Pokuase gbejegbe he ni tsumi asauno eywie ɔ, ke bl ekpa kome ne a hla ne a kami su 12km, nane blɔhi ke nane lkuhi, yi no ke sisi blɔhi ke a he gɔtahi loo dɔgba ame ɔ, a gbe nya ne a bli nya nge Yomle hlami ɔ e ligbi neene ɔ no nge jeha 2021 ɔ mi.

Pokuase Bl ɔ Mi Lɛemi ɔ.

57. Nge 2022 jeha a mi ɔ, a ma dla bl nguahi ne a kami su 25,000km, bl wawi ne a kami su 16,000km ke ma mi blɔhi ne a kami su 3,500km ne wa maa tsi muchi, dla gbejegbe tue ɔme ne wa ma hu bl ɔme a he.
58. Nge be kpitikpithi a mi ɔ, a maa pee blɔhi a dlami ni tsumi ne ɔme (hehi ne a pue dlami mamlaamla, tengmlitsa puemi, bl mi tami, asfati womi, atanɔhi ke lkuhi a dlami ke ehehi a womi). Blɔhi a he ni ne a ma tsu ɔ maa pee bl nguahi ne a kami su 23km, bl wawi ne a kami su 800km ke ma mi blɔhi ne a kami su 300km. Nge ene ɔ se ɔ, a maa je sisi boni bl ne ɔme dlami: bl nguahi ne a

kami su 75km, bl wawi ne a kami su 150km ke ma mi blhi ne a kami su 30km.

59. Ni tsumi titlii ne ome nge no yae amb ne o ne a ma tsa no nge 2022 jeha a mi:
- Dahe 2 –Obetsibi Lamptey bl mi leemi loo tsakemi ni tsumi o;
  - Dahe 2 – Tema Motorway Gb Bolemi He o (Roundabout) asauno etene he ni tsumi o;
  - La Wo Nya Bl (Beach Road) o ni tsumi o (Mi gbami 1&2), Ga ke ya Tema Wo nya bl; ke
  - Ni tsumi nge “Kumasi Lake Roads” ke gotahi gbami ni tsumi o no tsami.

Niye Ni He Pie Pomi

60. Bo ne pee ha ne ngmo humi ne ya no nge jeha a tsuo mi o, a pee taku wawi ne a yibo su 507 nge 560 ne a to kaa a maa pee o mi. Nge ene o se o, a pee taku ekpa 80 nge yi mi tomi ne ji Kope Kake Taku Kake aloo Aklowa Kake Taku Kake ne a tse o ke: “One Village One Dam” bl no tomi o sisi.
61. A pee jua 50 nge akua peemi bl no tomi, IPEP ne ji bl nya tomi ke ha ohia jemi nge ma bi a no o sisi. Ke ko Mankessim jua a dlami he o, a gbe kekle bl nya ni tsumi o ne ji gotahi ne a kami su 780 mita a, a gbami nya.
62. Nge Ghana Nihia A Peemi He Pie Pomi Bl no tomi (Ghana Productive Safety Net Project -GPSNP) o sisi o, Amlaalo o gba ni juajue ngmedu bubuihi ay o 7.9 ke ha akuafohi aloo ngmo peeli. Bl nya tomi ne o ya no nge Ni Dumi ke ha Maje Jua Yemi ne e wa Kopehi aloo Aklowahi A No Yami (Planting for Export and Rural Development -PERD) o sisi.

PERD ngmedu bubuii ke ha akuafohi nge Kintampo nge Bono Beleku Kpo Ngua a mi.

- 63. Amlaalo ɔ da Ni Dumɔ ke ha Maje Jua Yemi Blɔ Nya Tomi ɔ no ne e gba atia, kɔfi, agɔle ngmɛ, ta, mango ke palao hlɔɔba ngmɛdu bubui ne a yibɔ su 1,360,589 ke ha ngmɔ huli ne a hiemi su 7,543 nge Ahafo, Asite, Bono, Kpeti, Beleku, Ga, Oti, Bonyoku, Bonyoku Omleyi ke Jo kpo ngua amɛ tsuo a mi.
- 64. A ma ne a gbe lohwehi a lehe nyɔngma (10) nge nyɔngma ke kake (11) ne a to yi mi kaa a maa pee ɔmɛ a nya. Nge ene ɔ se ɔ, a tsua aloo a je vu ne a ke klama gbla e mi nyu ɔ nyɔngma ke kake (11) ke ha lohwe lehe ɔmɛ. Ke piɛ he ɔ, Amlaalo ɔ gba lohwe ɔmɛ a hapohapo pomi loo simi tsopa 7,700,500 ke ha kungwɔhi ke lohwe ekpa amɛ a lehe ɔmɛ.
- 65. Amlaalo ɔ tsa takuhi ke vuhi a mi tsuami aloo a mi tami ke ekomɛ ehe peemi ɔ no, bo ne pee ne a na nyu ke pue ngmɔ nihi ɔmɛ a no. Ni tsumi ne ɔmɛ a nya gbemi ɔ ma wa ke na ngmɔ nihi a no nyu puemi he ne klemi maa su 6,766ha ne maa ye bua ke ha ngmɔhi a peemi nge jeha a tsuo mi. Bo ne nihi a no nyu puemi he ɔmɛ a klemi nge ha ji ne ɔ ne: Kpong Ngmɔ Nihi a No Nyu Puemi He ɔ (2,176ha), Tono Ngmɔ Nihi a No Nyu Puemi He ɔ (2,490ha) ke Kpong Muo No Ngmɔ Nihi a No Nyu Puemi He ɔ (2,100ha). Ngmɔ nihi a no nyu puemi he ɔ ekomɛ ne a gbe a nya ji Tamne nge Yiti Beleku Kpo ngua a mi ke Mprumem nge Kpeti Kpo ngua a mi. Ene ɔmɛ hu ma ha wo ngmɔ nihi a no nyu puemi he ne a klemi su 375ha ke ha omɔ ke ngmɔ ni tsɔwi a peemi.

Tono Ngmɔ Nihi a No Nyu Puemi He He Mi Diami ne a Pee nge Navorongo ɔ.

- 66. Ke ba ta Lemo hlami ɔ nyagbe nge 2021 jeha a mi ɔ, Amlaalo ɔ gbe ngmɔ nihi a tohe nyingmi enyɔ ke ete (23) nya, nge nyingmi ete (30) ne a to kaa a maa pee ɔ mi. Ni tsumi ne ɔ ya no nge juemi kpo ne a tsɛ ke: Kpo Wayo Kake Ngmɔ Nihi Tohe Kake ɔ sisi. A to he blɔ nya ke ha kpaago (7) ne piɛ ɔmɛ a nya gbemi nge 2021 jeha a nyagbe ɔ mi. Blɔ no tomi ne ɔ ma bli blɔ ke ha ngmɔ ni tohe ɔmɛ ne a nyɛ ne a to ngmɔ nihi ne a ka nya su 30,000mt nge ngmɔ ni hiehɛ a bami blɔ hyɛmi nge PFJ blɔ no tomi ɔ sisi.

Ghana Nihi a Tohe ɔ nge Wenchi

67. Bene 2020/21 kokoo ɔ nya ke ta a, kokoo tsuo ne a na nge be ne a tsɔɔ ne ɔ mi ɔ, nya ya su 1,045,500 tɔni (Tonnes). A fɔ kokoo jua a no lafa mi gbami nyingmi enyo ke kpaanyɔ (28). Ene ɔ hue aloo wo kokoo tɔni jua a no ke ba da Ghana sika sisi 10,560 nge 2019/20 kokoo hemi be ɔ mi. E nge mi kaa kokoo jua a no gbɔ nge maje jua amɛ a no lɛɛ se Amlaalo ɔ je we kokoo jua a no nge 2021/2022 kokoo hemi jeha a mi.

68. Ke je bene a to ARIBRO (Animal Research Institute Broiler) ne ji Ni Tsumi He ne peeɔ Si Gbemi ke Hyɛɔ Lohwehi A Lɛmi Ni Tsumi mi ɔ, CSIR Ni Tsumi He ɔ pee kungwɔ yo ke e ku a heno muno komɛ ne a nyɛɔ waa nge otsi 5 ke ya si 7 mi. Ene ɔ ji kekleele heno kungwɔhi ne a pee. A da blɔ no tomi ne ɔ no ke pee kungwɔ eyihi ne a be 1,300 no ke ekuhi 300. Ke piɛɛ he ɔ, ni tsumi he ne ɔ pee

ta ngmedu 6,023,930 ke ha Ni Dumi ke ha Maje Jua Yemi ke Kɔpe loo Aklowa No Yami Blɔ No Tomi ɔ (PERD) ne nge ene ɔ se hulɔ ɔ, a bu ne a jua ta bubuii 55,727 ke agole ngme tso bubuii 34,252 ke ha akuafo ɔme.

69. Nge 2022 jeha a mi ɔ, Amlaalo ɔ, ma tsa no ma wa lohwe leli ne a ma ha me kpi lelee ke e heno lohwe ɔme kaa 14,000, kpotoo lelee hu 8,000 ke jehane ɔ se hu, a ma ha kungwo bihi ne a ye ligbi kake ayɔ enuɔ (5 million) ke no neme ne a wa hu 20,000.
70. CSIR ma tsa no maa ngo yemi ke buami ke ha PERD ke PFJ blɔ no tomi ɔme kone a nye pee ni bubuii bo ne sa ke ha akuafo ɔme. A ma pe kungwo bime ne a ye ligbi kake ne a ma gba me ke ha akuafo ɔme. A maa pee ene ɔ nge ARIBRO blɔ nya tomi ɔ sisi.

Oslaba He Wami

71. Bo ne pee ha ne wa ke gbɔ oslaba he wami gbami si gbeemi aloo hiɔ no ne wa ke hue aloo wo e gbami blɔ nya tomi ɔ mi nglomi ɔ, a he ni tsumi ɔme nge yae perepere nge blɔ nya tomi ne ɔme a no:
- Kumasi-Kintampo kpa a ne hee he wami 330KV ke Kumasi-Bolgatanga Kpa Womi Ni Tsumi ɔ ba nyagbe ne a ngo oslaba he wami ɔ ke wo mi;
  - Volta-Achimota kpa a ne hee he wami 161KV ke Volta-Achimota-Mallam Kpa a He Wami mi blimi ɔ su lafa mi gbami 83 Achimota-Mallam no ɔ ya su lafa mi gbami 55;
  - A gbe Pokuase oslaba he wami kane gbami ɔ nya, a bli nya ne e nge ni tsue; ke
  - A nge Kasoa oslaba he wami kane he ni tsumi ɔ ne nge GRIDCO sisi ɔ mi bangee: 161KV Winneba ke maa ba su Mallam kane gblami kpa ame a mi he wami womi ni tsumi ɔ ya su lafa mi gbami 85 ne yi mi tomi ɔ ji a maa gbe nya ke bene 2021 jeha a ke e baa nyagbe.
72. Bo ne pee ne oslaba he wami kane ɔ ne e ya he fee he ke bene jeha 2024 ke su ɔ, a gbla oslaba he wami kane ɔ ke ya ma tsɔwi 162 no. Ene ɔ ma hue oslaba he wami kane nami ɔ no ke je lafa mi gbami 85.17 nge 2020 jeha a mi ke ya su lafa mi gbami 86.63 nge 2021 jeha a mi. A tsa no nge oslaba he wami kane ɔ gblae ke ya su ma tsɔwi 512 a no ne a nge a nyagbe sue.

Sukuu Tsɔsemi

73. Nge Amlaalo ɔ ke ma bi a kake peemi nya a, a to blɔ gbugbuugbu kome a no ke ha sukuu ɔme a blimi nge Jone 2021. A ha sukuu ɔme tsuo he mi la domi hyemi klama (infra-red thermometers) ne a ke susu no fee no ko e he mi la. Ke piee he ɔ, a ha sukuu ni kaseli tsuo gugwo ke nya he bumi bo ne a su tsopa ke wo sukuu ɔme tsuo a mi. Blɔ no tomi ne ɔme wa ke ku KɔVID-19 hiɔ yaya a gbemi ke fiami nya la bo ne sa. Blɔ ne Amlaalo ɔ hia ne ɔ, po ni kaseli, tsɔali ke ma a tsuo kulaa a he pie ne e ye bua ha sukuu ɔme tsuo a no yami perepere nge 2021 sukuu jeha a mi.

74. Nge Amlaalo ɔ sukuu blɔ nya tomi ehe ne ji Sekondle Sukuu Yami Faa ne hiɔ wo be he ɔ nya a, a ngo kekle jeha ni kaseli ne a yibɔ su 425,061 ne ene ɔ hue sukuu bi ɔme a hiemi ɔ no ke ba ta 1,261,495. Ke piɛe he ɔ, kekle jeha a no ni kaseli ɔme a nine su sukuu yami ni ne ɔme a no:

- 4,135,284 ni tsumi womihi;
- 1,767,547 ni ngmami womihi;
- 395,571 he mi kami tsɔsemi nihi;
- 1,734,800 ni tenimi womihi aloo pepa ke ha sukuu bi ne a ke ni temi ke e heno ɔme kasee;
- 34,696 no tenimi mi dikimi tsopahi;
- 27,391 ngue nya ni kasemi aloo teknika ni tenimi boɔdihɔ; ke
- 27,391 ngue nya loo teknika ni kasemi ga dadehi.

75. Ke piɛe ni ne ɔme a he ɔ, a gbe ni tsumihi 118 kome ne ji sukuu tsuhi, sukuu bi a hwoɔ he, sukuu yi bami ni tsumi hehi, womi to hehi, niye ni juami hehi nge sukuu ɔ, nge sekondle sukuu ɔme tsuo a nya. Ni tsumi ne ɔme a nya gbemi ɔ ngo nihi tsuo ne a pee nge Sekondle Sukuu Yami Faa ne hiwo be he sisi ɔ a yibɔ ɔ ke ba su 657.

He Wami Kpakpa Nami

76. Daka enyone ɔ ne nge sisi ɔ tsɔɔ COVID -19 hiɔ ɔ he amanieɔ ke ba ta Sekle hlami ɔ ligbi enyone ɔ no nge 2021 jeha a mi.

Daka 2: KCOVID-19 Hiɔ ɔ Hapohapo He Akɔtaabu

Blɔhe	Nihi ne a hɛ a muɔ	Nihi ne a na Hiɔ ɔ	Nihi ne a na tsami ne a je me	Nihi ne a gbo	Nihi ne hiɔ ɔ nge a he
Nihi ne hɛ nge a he	446,782	49,609	125,320	1,203	1,274
Nihi ne a ke hiɔtse ɔme kpe ɔ a se jami	876,926	78,092			
Majemaje Blɔ Hiali	585,781	2,907	2,811		
Yibo	1,909,489	130,608	128,131	1,203	1,274

77. Je ɔ tsuo a he wami ke kake peemi ne a ke hla tsopa ke ha KCOVID-19 hiɔ ɔ nge yiblii kpakpa woe. KCOVID-19 hapohapo tsopa a ba piɛɛ sisije blɔhi a no ne a to ke ha hiɔ ɔ nya tsimi ɔ ne ji tsopahi a peemi, gugwo nya ke nya he bohi a womi, Katso aloo blɔ womi nge nimli a kpe ke falefale peemi ni ɔme a he.
78. KCOVID-19 he tsopa peemi ɔ je sisi nge Maale hlami ɔ mi nge 2021 jeha a mi ke tsopa kakaaka 600,000 ne ji AstraZeneca tsopa a. A je sisi boni tsopa ne ɔ kakaaka gbumi aloo simi ha nimli maa pee ayɔ 2.5 bene e ke su ɔ Sekle ligbi kpaanyɔne ɔ no nge 2021 jeha a mi. A maa gbu aloo gu hapohapo tsopa ne ɔ ha nihi ne a ye jeha 18 ke yaa ne yihɔ yihi piɛɛ we he ɔ, ne ene ɔ nge no yae amlɔ ne ɔ nge kpo ngua 16 ke kpo wawi 261 kulaa mi nge Ghana ma a tsuo mi.

79. Ke piɛɛ mɔde ne Amlaalo ɔ nge bɔe kaa e ma bli dlɔni (drone) ke tsopa ne a he hia gbami blɔ no tomi ɔ mi ɔ, e ke ni tsumi he ne ji Zipline pee kake ne a bli tsopa jemi he ehe enyɔ nge Anum ke Abujuro ne a nge Beleku ke Oti kpo ngua ame a mi ɔ. Tsopa jemi he ne ɔme ma gba tsopa ame ke ya 366 hiɔ tsami hehi. Amlɔ ne ɔ, tsopa gbami he yibo ne a tsɔɔ ne ɔ e mi lafa mi gbami 54 lɛɛ a he sumi peeɔ dengme.
80. Amlaalo ɔ maa wo e blɔ no tomi ko ne ji Ajenda 111 (Agenda 111) ɔ mi la ne e ke ma tsami he 101 nge kpo wawi ɔme a mi. Ke piɛɛ ene ɔme a he ɔ, a maa ma tsami he nguahi kpaago (7) ke yi puemi hiɔ tsami he hu etɛ (3) nge kpo ngua a ekome a mi. Amlɔ ne ɔ, a gbe kpo wawi a tsami he mami no womi 91 a peemi nya ke ha tsu ɔme a mami sisi jemi.

81. Nge jeha 2022 mi ɔ, a maa je sisi maa ma kpo ngua a mi hiɔ tsami hehi nyongma ke kake ne maa hee hiɔ sa 40 ke kake ne maa hee hiɔ sa 30 nge Asite, Bono, Ga ke Beleku Kpo ngua ame a mi. Tema Hiɔ Tsami He ngua a ke Tsopahi a To He Ngua a (Central Medical Stores) a mami ekohu ɔ maa je sisi be mi ne a ma tsa La, Nkoranza ke Shama Hiɔ Tsami He ɔme a mami ɔme a no.

Nimli A Kanemi

82. A gbe 2021 nimli ke wehi a kanemi ni tsumi ɔ nya nge Maya ligbi kpaanyone (8) ɔ no nge 2021 jeha a mi. Ni tsumi ne ɔ he amaniebo womi ne a je kpo nge Lemɔ 22, 2021 ɔ mi ɔ, tsɔɔ kaa Ghana bi a he hiemi ji 30,729, 608. Nge ma bi a yibo ne ɔ mi ɔ, yihi a he hiemi ji ayɔ 15,610,149 ne e daa si ke ha lafa mi gbami (50.7) ke nyumuhi hu a hiemi ayɔ 15,182,459 ne daa si ke ha lafa mi gbami (49.3).

2021 Nimli ke Wehi a Kanemi ɔ

83. Nge 2022 mi ɔ, a maa pee Jua Yemi Ni Tsumihi A He Sua Pomi ne a tseɔ ke “Integrated Business Establishment Suvey” (IBES) ɔ blɔ nya tomi ko ne maa po sua ke hla he ke no fomi sisi numi ne maa tsɔɔ ni tsumihi a yibo ne a maa da no ke pee blɔ nya tomihɔ ke mlaahi ne ma wa ni juami ke ni tsumihi a no yami nge ma sika blɔ nya tomi ɔ mi.

NYA MUOMI

84. 2022 bojети o he hiaa wawee ejakaa e ma hue no yami no ne e ma tsake Ghana he mi ke pee Ghana ne be yemi ke buami hiae hu. E maa hiaa nihi a nya tomi wawee nge blo fee blo no - wa hiami nihi slooto, wa yi mi tomi ke he ke no fomi kaa ma kake ke e mi bime.
85. Ene o he o, e maa hiaa kaa waa pee kake ke wa, wa sibi ke tloo wa tlomi ome ke ha no yami ne ma du dehe ni tsumi blimi su ke wo ma bi a mi. Wa bo mode to blo nya ke ha kake peemi ne ma tsa wo ke ha hemi ke yemi nami ha wa sibi nge blchi a nya ne wa to ke ha bojети ne o he ni tsumi o. Nye ha wo tsuo waa je sisi boni ni tsumi noou.
86. Mawu ne E Gbaa wa Ghana ma a!

“Oti: Ma no yami ke gu he mi ga ke dehe ni tsumi no: Sika si pimi ke ni tsumi blimi.”

MUNYUNGU PƆTƐƐ KOMƐ A SISI TSƆƆMI (BOJƐTI MI MUNYUNGUHI)

Kope Kake Ni Tsumi Kake 1D1F: Ni tsumi hehi a mami loo a blimi nge kpo wawi ɔme a mi ɔ maa ngo ni tsumi fuu ke ba ha Ghana ma a no yami. E ma wa ke bli ni tsumi sboto ke kpa Ghana ma a tsuo mi. Ene ɔ ma bli ni tsumi sboto ha Ghana ma bi tsuo.

Nihi a He Akotaa Bumi: Ene ɔ ji bl no ne Amlaalo ɔ guo ke buo nihi tsuo ke blonyahi ne a ke wo e nine no he akotaa ke ha ma bi. Ni ne ɔ ekome ji: sika, zugba ke mi nihi, ke no fee no ko ne a ke wo e nine no.

Nihi a Gbami: Ene ɔ ji bl nya tomi ne Amlaalo guo no ke gbaa weto ni sboto ke ha ni tsumi hehi ne nge Amlaalo ɔ sisi ɔ.

No Gbomi: Ene ɔ ji bl no tomi ne Amlaalo ɔ guo ne e ke jec ma bi a haomi ke a nyagba sboto ɔme a no.

Bojeti: E ji bl nya tomi ne tsɔɔ he ne a ma na sika nge ke nihi ne a maa ngo sika ke tsu. Nohye no: Weku ko ma nye maa to bl nya ne ɔ eko ke tsɔɔ sika abɔ ne e nge ke bɔ ne e ma tsu Jame a sika a ke a hiami a nya ni ha. A maa hye a hiami nihi pɔtɔe kome kaa tsu hɔwo, nyu he hɔwo, kane he hɔwo ke niye ni ke ekpa kome. Ke weku ne ɔ maa hiaa yi gbemi sika ko ɔ, a ma nye ma tsu ni aloo a ya pa sika ke ha a bl nya ni tsumi ne ɔme.

Bojeti mi hio (Defisiti): Hio ne ɔ baa ke Amlaalo ɔ tsu sika he ni pe bɔ ne tohi ne a nge bl hyeeo ngɔo ke baa a.

Sika Titlii ne Amlaalo ɔ ke tsuo ni: Ene ɔ ji sika titlii ne Amlaalo ɔ ke woɔ ni kome kaa sukuu tsuhi, blɔhi, hio tsami hehi, asauno ke bkuihi, nyu, lɔle ke klamahi a peemi mi.

Ni Tsuli a Kpatami aloo Tokemi Sika: Ene ɔ ji hiohi ne Amlaalo ɔ woɔ e nine no ni tsuli ke ni tsuli ne a ba he jɔɔmi mi nge Amlaalo ɔ nine no.

Yemi Ke Buami Kuuhi (DPs): Me ji mahi, ni tsumi hehi ke kuuhi ne a haa mahi ne a we te ɔ yemi ke buami ne a ke tsu no yami ni tsumihi ne ma ngo wami ke ba. DPs ne ɔme ma nye maa pee ni tsumi hehi ne tsuo ni ke guo bl munomunohi a no kaa: Je ke We Sika To He Ngua a (IMF), Je ɔ Sika To He Ngua a (World Bank), Afrika Mahi a No Yami Sika To He ɔ (AFDB) loo mahi kaa Jaamani (Germany), Ngleesi Ablotsi (United Kingdom) ke Amerika (USA).

Nihi a He Jua Wami Nge Jeha a Nyagbe Mi: He ne nihi a he jua kuomi ya su nge Bloonya hlami ɔ mi nge jeha ne a nge he munyu tue ɔ mi.

Sika He Ni Tsumi ne Be No: Ene ɔ baa ke Amlaalo ɔ tsu sika he ni pe no ne a ke wo bojeti ɔ mi ne Mlaa Womi Kpe he ɔ ngme bl ɔ.

“Oti: Ma no yami ke gu he mi ga ke dehe ni tsumi no: Sika si pimi ke ni tsumi blimi.”

Sekondle Sukuu Yami Faa: Sekondle sukuu yami faa ne hiwo be he ɔ, e ji Ghana Amlaalo ɔ blɔ nya tomi ehe ko ne Ma no yelɔ Nana Akuffo-Addo no yemi ɔ ke ba nge Lemɔ hlami ɔ mi nge 2017. Blɔ nya tomi ne ɔ ngme blɔ faa ke ha JHS sukuu bi ne a na he blɔ kaa a maa ya sekondle sukuu ɔ ne a ya le faa ne hiwo ko be he.

Yemi Ke Buami Sikahi: Ene ɔ ji yemi ke buami sika ne he dooli aloo he doomi kuuhi ne a yeo ke buaa ma no yami ni tsumi ɔ haa Amlaalo ɔ. Sika ne ɔme ji sika kekehi ne a hiaa we a se kpalemi aloo a no to womi.

Yemi ke Buami Sika Ke Ha Amlaalo Ni Tsumi Hehi: E ji sika ne mlaa ngme blɔ ne Amlaalo ɔ haa kpo wawi ke kpo ngua ame (DACF), Blɔhi a he sika, Ghana Sukuu Tsosemi Blɔ Nya Tomi Sika (GETFUND), Zu mi nu sika ke Ma Bi A Nɔmlɔ tso He Wami Nami Sika.

Ma a Weto ni (GDP): Ene ɔ ji nihi tsuo ne a pee nge ma a mi ne peeɔ ma a weto ni nge be kpo loo be pɔteɔ ko mi.

Ma a Mase Sika Kpo (GIR): Ene ɔ tsoɔ ma ko sika he wami ne e nge nge ma se sikahi a no nge nihi a hemi ke ni tsumihi a he hiɔ womi mi nge be pɔteɔ ko mi.

Nihi A He Jua Wami: Nihi ke ni tsumihi a he jua wami nge be pɔteɔ ko mi.

Blɔ No Tomi ke ha Ohia No Gbɔmi (IPEP): Ene ɔ ji blɔ nya tomi ehe aloo muno ko ne NPP Amlaalo ɔ ngo ke ba ne e ba gbɔ ohia no ne ha yi sɔmi aloo pɛpɛpɛ peemi ne ba nge ohiafohi ke niatseme a kpeti. Titli ɔ, nge ma tsowi ɔme a mi ke gu he hiami nihi kaa blɔ, nyu ke wehi a he blɔ nya tomi mi.

Ma a Sika Blɔ Nya Tomihi Susumi Tso: Ene ɔ ji blɔhi a no ne a guo ke hyeɔ ma a sika he ni tsumi mɔdebo kaa e nye tsu no ne a po fo si kaa e tsu ɔ lo. Nihi ne blɔ no tomi ne ɔ hyeɔ ekome ji; sika he ni tsumi no yami, nihi a he jua wami, tsakemi sloɔto ne baa nge ni tsumi nami mi, jua yemi no yami nge ma kpahi a no, Amlaalo ɔ blɔ no tomi kome a no yami ke a si gbeemi ke he mi mami ni kome ne Ghana Sika To He Ngua a pee ne ko ma a sika no yami he.

Ni Tsumi Tsowi a Blɔ Nya Tomi (MSBDP): Ene ɔ ji ni tsumi tsowi ne a ngɔɔ nimli boɔboɔo ne a ni tsumi se da a ye tsitsaa tso.

Ni Tsumi Ha Yunivesiti Nyagbe li (NABCo): E ji blɔ nya tomi ne Ghana Amlaalo ɔ ngo ke fo si ne e ke hla ni tsumi ke ha nihi ne a gbe Yunivesiti nya kone e ke gbɔ ma mi himi nyagba kome a no. Ene ɔ hu maa ye ke bua ke tsose me aloo fiaa me nane ke ha he mi ga nihi a peemi ne e ke nye wo aloo hue ma a sika he ni tsumi no.

Ma a Ni Tsumi He ne Hyeɔ Ni Tsumi Tsowi A No (NBSSI): Ni tsumi kuu ne ɔ, e ji ma a ni tsumi he ko ne hyeɔ ni tsumi tsowi ne a di ni tsumi no vide se aloo a hye we ni tsumi mi vide ko blɔ. Ni tsumi kuu ne ɔ nge Amlaalo Ni Tsumi He Ngua a Ne Hyeɔ Jua Yemi ke Nihi a Peemi kuu ɔ sisi ne e blɔ nya ji e hye ni tsowi ne ɔme a wami ke a no yami no.

“Oti: Ma no yami ke gu he mi ga ke dehe ni tsumi no: Sika si pimi ke ni tsumi blimi.”

Ma a Sika Bl Nya Tomi o No Yami Ne Zu Mi Nu Pise We He: Ene o ji ma a sika bl nya tomi o no yami /yemi ne zu mi nu he ni tsumi nihi pise we he. Ene ome hye bo ne nihi a he jua wami aloo a jua si bami nge ha.

Sika Ne A Wui No To: Ene o ji sika ne Amlaalo o naa ne pi to sika. Ekome ji hichi ne a wo ke hlaa bl ko nya loo ke bio he bl nami womi, hio ne a sa womi nge Amlaalo o ni kome a ngomi ke tsu ni he.

Hio Ne Pie Womi: Hio ne pie womi ji si womi hichi ne nge MDA ke Amlaalo ni tsumi he ngua ne hye ma a sika bl no tomi no o a kpeti ke hio kpa kome ne a sa womi.

No Da Oti (Primary balance): No da Oti ji sika ne pise nge Amlaalo o nihi ne e na ke nihi ne a pee ne mi womi sika ko be no o a kpeti. (ene o pise we hio ne a ye womi he) a ma nye maa da ma a weto ni ne a naa no ke susu no da ne baa nge lafa mi gbami mi.

Ni Tsumi No Yami: Ene o tso bo ne Ghana sika he ni tsumi maa ya no ha nge jeha ko mi.

Sika ne Baa Amlaalo o de: Ene o ji sikahi tsuo ne Amlaalo o naa ke joo ma a ke mase ni tsumi ni a bl nya tomi mi.

Lohwehi a Lemi ke Niye ni Nami (Rearing For Food and Jobs): Ene o maa ngo kedimi kpakpa ke ba lohwe lemi ni tsumi o mi ne e ma hue ni tsumi o nya no ne e gbo lohwehi a semi ke ba ma a mi o no. Ene o maa ngo ni tsumi ke ba ha nihi slooto ne a ngo a he ke wo lohwe lemi ni tsumi o mi ne maa ngo no yami hu ke ba a si himi mi.

Ma Nihi a He Se Nami: Amlaalo o wo hio aloo to tsowitsowi nge nyu, petloo ke oslaba he wami kane ke ni o ekome a peemi he ome a no ke ha ma bi aloo nge ma bi a nane mi.

Hio No Gbomi aloo Jemi Sika: Sika ne o ji hio no gbomi sika ne Amlaalo o ke haa ma bi ne a ke je ohia nyagbahi a no.

He Ngme ke No Mi Womi: Bl nya tomi ne o ji nihi a he akotaa bumi pɛpɛɛɛ aloo he ngme ke nihi a mi womi fitsofitso ke nihi a he he tomi nge juemi ne mi kuo mi.

Ni Tsumi Mi Heii Peemi: No ne o yaa no ke Amlaalo o to bl nya ke ha amaniebo mlamlaamla nge nihi ne e nge pee ome a he.

Nihi a He Ni Tsumi Sika: Ene o ji sika ne Amlaalo o wo ke ha e ni tsumi ome a bl nya tomi ke ha ma bi.

Mi Jiimi To (VAT): Ene o ji to ne a ke fo kpo mi kpo mi ne nihi gbleo nge a peemi mi o no.
